

خاندان حَمَوَّیَان

(بررسی کارنامه علمی، فرهنگی و سیاسی خاندان
حَمَوَّیَان خراسان، شام و یزد)

نگارش و پژوهش
سید سعید احمد پور مقدم

بنیاد اندیشه و احسان توحید

سازمان اسناد و کتابخانه ملی
جمهوری اسلامی ایران

خاندان حمّوئیان

(بررسی کارنامه علمی، فرهنگی و سیاسی خاندان حمّوئیان خراسان، شام و یزد)

نگارش و پژوهش

سید سعید احمد پور مقدم

ناشر

میراث مکتوب

با همکاری

سازمان فرهنگی، اجتماعی، ورزشی شهرداری یزد

و

بنیاد اندیشه و احسان توحید

مدیر تولید: محمد باهر

ترجمه گزیده مقدمه به انگلیسی: مصطفی امیری

مدیر فنی و امور چاپ: حسین شاملوفرد

طراح و صفحه آرا: محمود خانی

چاپ اول: ۱۳۹۹ هـ ش

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

بها با جلد شومیز: ۴۷۰۰۰ تومان

بها با جلد سخت: ۶۷۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۲۰۳-۱۶۲-۴

چاپ و صحافی: الفبا

شماره فروش: ۰۵۴۷

همه حقوق متعلق به ناشر و محفوظ است

نشر الکترونیکی اثر بدون کسب اجازه کتبی از ناشر ممنوع است

نشانی ناشر: تهران، ش. پ. ۱۳۱۵۶۹۳۵۱۹

تلفن: ۶۶۴۰۶۲۵۸، دورنگار: ۶۶۴۹۰۶۱۲

E-mail: tolid@MirasMaktoob.ir

<http://www.MirasMaktoob.ir>

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

دریابی از فرهنگ پرمایه اسلام و ایران در خمی‌های خطی موج می‌زند. این نسخه‌ها در حقیقت، کارنامه دانشمندان و نوابغ بزرگ و هویت‌نامه‌های ایرانیان است. بر عمده‌ترین است که این میراث پراچ را پاس دارد و برای شناخت تاریخ و فرهنگ و ادب و سوابق علمی خود به احیا و بازسازی آن اهتمام ورزد.

با همه کوششهایی که در سالهای اخیر برای شناسایی این ذخایر مکتوب و تحقیق و تبیین در آنها انجام گرفته و صد ها کتاب و رساله ارزشمند انتشار یافته هنوز کار نگارنده بسیار است و هزاران کتاب و رساله خطی موجود در کتابخانه‌های داخل و خارج کشور شناسانده و منتشر نشده است. بسیاری از متون نیز، اگرچه بارها به طبع رسیده، منطبق بر روش علمی نیست و تحقیق و تصحیح مجدد نیاز دارد. احیاء و نشر کتاب‌ها و رساله‌های خطی و خطی و خطی است بر دوش محققان و مؤسسات فرهنگی. مرکز پژوهشی میراث مکتوب در راستای این هدف در سال ۱۳۷۲ بنیاد نهاد شد تا با حمایت از کوشش‌های محققان و محققان، و با مشارکت ناشران، مؤسسات علمی، اشخاص فرهنگی و علاقه‌مندان به دانش و فرهنگ علمی در نشر میراث مکتوب داشته باشد و مجموعه‌های ارزشمند از متون و منابع تحقیق به جامعه فرهنگی ایران اسلامی تقدیم دارد.

سلسله انتشارات متن‌شناسی، مجموعه پژوهشهایی است که گامی از تصحیح متن فراتر می‌نهد و به نظریه پردازانه‌ی تصحیح، ساختارشناسی متن، نقد، بررسی و تحلیل لفظی و معنایی متون می‌پردازد.

اکبر ایرانی

مدیرعامل مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب

تقدیم به

پدر و مادرم

که با هر صفتی بخوانمشان از صفات بسیار دیگری،
به قدر یک واژه، غفلت ورزیده‌ام.

فهرست مطالب

مقدمه هفده

فصل اول - آشنایی اجمالی با حمّوئیان ۱

۱-۱ نیاکان خاندان ۱

۲-۱ بحثی در باب نام حمّویه ۲

۱-۲-۱ ریشه واژه «حمّویه» ۲

۲-۲-۱ دلیل نامگذاری این خاندان به «حمّوی» ۳

۳-۱ بحرآباد جوین، خاستگاه حمّوئیان ۴

فصل دوم - تراجم رجال خاندان (مدخل اسامی و شرح احوال) ۷

۱-۲ حمّوئیان خراسان ۸

- دهقان (پدر بزرگ انوشیروان، هم‌دوره قباد ساسانی) ۸

- ابو عبدالرحمان (عبدالرحیم) حمّویه بن عباد (قرن دوم هـ.ق) ۱۰

- ابو جعفر حمّویه بن علی، سپهسالار خراسان (قرن سوم و چهارم هـ.ق) ۱۱

- ابوالفضل احمد بن حمّویه (قرن سوم و چهارم هـ.ق) ۱۶

- ۱۸ - علی بن حَمَوِيَه (احتمالاً قرن سوم و چهارم هـ.ق).....
- ۱۹ - حسن بن حَمَوِيَه (قرن چهارم هـ.ق).....
- ۲۰ - ابوالحسن حَمَوِيَه، وزیر سامانی (قرن چهارم هـ.ق).....
- ۲۰ - ابوالقاسم ابراهیم بن محمد بن حَمَوِيَه بحرآبادی (.... - ۳۷۲ هـ.ق).....
- ۲۱ - ابوعلی حَمَوِيَه، وزیر دیلمیان (قرن چهارم هـ.ق).....
- ۲۱ - خواجه احمد حَمَوِيَه (قرن پنجم هـ.ق).....
- ۲۴ - ابوسعید عبدالصمد (.... - ۵۲۷ هـ.ق).....
- ۲۵ - ابو عبدالله محمد بن حَمَوِيَه جوینی (۴۴۱ - ۵۳۰ هـ.ق).....
- ۲۸ - ماهک حَمَوِيَه (قرن پنجم و احتمالاً ششم هـ.ق).....
- ۲۸ - زین الدین احمد (احتمالاً قرن پنجم و قرن ششم هـ.ق).....
- ۲۹ - امام ابوالحسن علی بن محمد بن حَمَوِيَه جوینی (.... - ۵۳۹ هـ.ق).....
- ۳۱ - عبدالواحد ابوسعید حَمَوِيَه (۵۲۹ - ۵۸۸ هـ.ق).....
- ۳۲ - معین الدین (محمد) حَمَوِيَه (احتمالاً قرن ششم و نیمه اول هفتم هـ.ق).....
- ۳۳ - مؤید بن عبدالله (.... - ۶۵۰ هـ.ق).....
- ۳۳ - سعدالدین ابوالمفاخر محمد (قرن ششم و هفتم هـ.ق).....
- ۳۴ - معین الدین عمر (قرن ششم و هفتم هـ.ق).....
- ۳۴ - شیخ سعدالدین ابوالسعادات محمد حَمَوِيَه (۵۸۶ - ۶۴۹ هـ.ق).....
- ۵۶ - قاضی نصیرالدین محمد بن محمد بن علی بن مؤید (احتمالاً قرن هفتم هـ.ق) ..
- ۵۶ - عیسی بن احمد (.... - ۶۵۵ هـ.ق).....
- ۵۷ - شیخ محمد بن احمد حَمَوِيَه (.... - ۶۵۸ هـ.ق).....
- ۵۷ - عزالدین ابراهیم (قرن هفتم و احتمالاً هشتم هـ.ق).....
- ۵۷ - شیخ صدرالدین ابراهیم حَمَوِيَه (۶۴۴ - ۷۲۲ هـ.ق).....
- ۶۲ - خواجه یحیی بن شیخ سعدالدین.....
- ۶۴ - یحیی بن سعدالدین محمد حَمَوِيَه (احتمالاً متولد ۶۳۶ هـ.ق).....
- ۶۴ - خواجه یحیی بن سعدالدین محمد حَمَوِيَه (احتمالاً متولد ۶۴۸ هـ.ق).....
- ۶۴ - سعدالدین یوسف بن صدرالدین (متوفی ۷۳۵ یا ۷۳۶ هـ.ق).....

- ۶۸ - یحیی بن یوسف (احتمالاً تا نیمهٔ دوم قرن هشتم هـ. ق زنده بوده است)
- ۶۹ - غیاث‌الدین هبة‌الله حمّوی (قرن هشتم هـ. ق)
- ۷۱ - عبدالرحمن حمّوی (احتمالاً قرن هفتم هـ. ق)
- ۷۲ - مولانا شمس‌الدین محمد بحرآبادی (قرن نهم و احتمالاً دهم هـ. ق)
- ۷۳ - ۲- حمّویان مصر و شام
- ۷۳ - عمادالدین ابوالفتح عمر حمّوی (اول) (۵۱۳-۵۷۷ هـ. ق)
- ۷۴ - ابی‌القاسم بن احمد بن ابی‌سعد حمّویه (... - ۶۲۳ هـ. ق)
- ۷۵ - وزیرالدین قاسم بن احمد حمّوی
- ۷۵ - رکن‌الدین محمد بن احمد حمّویه (۵۴۱-... هـ. ق)
- ۷۶ - تاج‌الدین عبدالله حمّویه (۵۶۶-۶۴۲ هـ. ق)
- ۷۸ - شیخ‌الشیوخ صدرالدین ابوالحسن محمد حمّویه (۵۴۳-۶۱۷ هـ. ق)
- ۸۰ - عمادالدین ابوالفتح عمر حمّوی دوم (۵۸۱-۶۳۶ هـ. ق)
- ۸۲ - امیر فخرالدین ابوالفضل یوسف حمّویه (۵۸۲-۶۴۷ هـ. ق)
- ۸۹ - کمال‌الدین احمد بن شیخ‌الشیوخ حمّویه (۵۸۴-۶۴۰ هـ. ق)
- ۸۹ - معین‌الدین حسن بن شیخ‌الشیوخ صدرالدین (۵۸۶-۶۴۳ هـ. ق)
- ۹۲ - محمود بن شیخ‌الشیوخ صدرالدین جوینی (... - ۶۰۴ هـ. ق)
- ۹۲ - شرف‌الدین عبدالله بن تاج‌الدین محمد صوفی (۶۰۸-۶۷۸ هـ. ق)
- ۹۲ - شیخ محمد بن عبدالله (... - ۶۵۱ هـ. ق)
- ۹۲ - فخرالدین یوسف حمّویه (۶۵۱-۷۰۱ هـ. ق)
- ۹۳ - ابوسعید مسعود بن تاج‌الدین عبدالله حمّوی (۵۹۲-... هـ. ق)
- ۹۴ - صدرالدین ابوالحسن علی بن محمد حمّوی جوینی (... - ۷۳۷ هـ. ق)
- ۹۵ - بهاء‌الدین ابوعبدالله محمد (۶۷۲-۷۴۹ هـ. ق)
- ۹۵ - بهاء‌الدین محمد (... - ۷۴۹ هـ. ق)
- ۹۶ - ۳- حمّویان یزد
- ۹۶ - نظام‌الدین اسحاق حمّوی (۷۵۷-۸۵۲ هـ. ق)
- ۹۷ - نجم‌الدین محمد حمّوی (۸۱۸-۸۸۵ هـ. ق)

- ۹۸ - سراج‌الدین مسعود حَمَوِثِي يزدی اول (قرن نهم هـ.ق) ۹۸
- ۹۸ - ابوالأنوار سالک‌الدین محمد حَمَوِثِي (اول) (۸۴۷-...) ۹۸
- ۱۰۱ - کاشف‌الدین محمد حَمَوِثِي يزدی، ابوالمحامد (... - ۹۱۰ هـ.ق) ۱۰۱
- ۱۰۳ - سراج‌الدین مسعود حَمَوِثِي يزدی (دوم) (... - ۹۷۵ هـ.ق) ۱۰۳
- ۱۰۳ - مالک‌الدین مؤید حَمَوِثِي يزدی (... - ۹۶۹ هـ.ق) ۱۰۳
- ۱۰۴ - سالک‌الدین محمد حَمَوِثِي يزدی (دوم) (زنده تا ۱۰۳۲ هـ.ق) ۱۰۴
- ۱۰۸ - ۴- حَمَوِثِيان اردکان ۱۰۸
- ۱۰۸ - میرزا کاشف‌الدین محمد رشید (احتمالاً قرن دهم و یازدهم هـ.ق) ۱۰۸
- ۱۰۸ - قاضی بن کاشف‌الدین محمد (۱۰۰۱-۱۰۷۵ هـ.ق) ۱۰۸
- ۱۱۱ - ابراهیم بن کاشف‌الدین محمد اردکانی يزدی (قرن ۱۱ هـ.ق) ۱۱۱
- ۱۱۱ - نصیرالدین محمد بن قاضی بن محمد حَمَوِثِي اردکانی (زنده تا ۱۱۱۹ هـ.ق) ... ۱۱۱
- ۱۱۲ - فاضل‌الدین محمد حَمَوِثِي جوينی (قرن دهم هجری قمری) ۱۱۲
- ۱۱۳ - ۵- چند نام دیگر که احتمال کمی مبنی بر انتساب آنان به آل حَمَوِثِيه وجود دارد ... ۱۱۳
- ۱۱۳ - ابوالمعالی امام‌الحرَمین جوينی ۱۱۳
- ۱۱۴ - حَمَوِثِيه بن علی بن حَمَوِثِيه ۱۱۴
- ۱۱۵ - نجم‌الدین ابوالحکم عبدالله بن محمد ۱۱۵
- ۱۱۷ - فصل سوم - کارنامه حَمَوِثِيان در عرفان و تصوف ۱۱۷
- ۱۲۰ - ۱- گرایش به عرفان و تصوف در بین حَمَوِثِيان خراسان ۱۲۰
- ۱۲۶ - ۲- گرایش به عرفان و تصوف در بین حَمَوِثِيان مصر و شام ۱۲۶
- ۱۲۶ - ۳- گرایش به عرفان و تصوف در بین حَمَوِثِيان يزد و اردکان ۱۲۶
- ۱۳۱ - فصل چهارم - کارنامه حَمَوِثِيان در حوزه فقه و حدیث ۱۳۱
- ۱۳۱ - ۱- گرایش به فقه و حدیث در بین حَمَوِثِيان خراسان ۱۳۱
- ۱۳۶ - ۲- گرایش به فقه و حدیث در بین حَمَوِثِيان مصر و شام ۱۳۶
- ۱۳۸ - ۳- گرایش به فقه و حدیث در بین حَمَوِثِيان يزد و اردکان ۱۳۸

فصل پنجم - کارنامهٔ سیاسی حمّوئیان	۱۴۱
۱-۵ حمّوئیان خراسان در میدان رزم و سیاست	۱۴۱
۲-۵ حمّوئیان مصر و شام در میدان رزم و سیاست	۱۴۳
۳-۵ حمّوئیان یزد و اردکان در میدان رزم و سیاست	۱۴۶
فصل ششم - کارنامهٔ ادبی حمّوئیان	۱۴۷
۱-۶ شعر و نثر در میان حمّوئیان خراسان	۱۴۸
- خواجه احمد حمّویه (قرن پنجم هـ. ق)	۱۴۸
- شیخ سعدالدین محمد حمّویی (۵۸۶-۶۴۹ هـ. ق)	۱۴۸
- شیخ صدرالدین ابراهیم حمّویی (۶۴۴-۷۲۲ هـ. ق)	۱۶۳
- عبدالرحمن حمّویی (احتمالاً قرن هفتم هـ. ق)	۱۶۶
- غیاث‌الدین هبة‌الله حمّویی (قرن هشتم هـ. ق)	۱۶۶
۲-۶ شعر و نثر در میان حمّوئیان مصر و شام	۱۷۴
- سعدالدین ابوسعید مسعود بن تاج‌الدین عبدالله حمّویی (۵۹۲-...)	۱۷۶
۳-۶ شعر و نثر در میان حمّوئیان یزد و اردکان	۱۷۷
- نظام‌الدین اسحاق حمّویی (۷۵۷-۸۵۲ هـ. ق)	۱۷۷
- سالک‌الدین محمد حمّویی اول (۸۴۷-...)	۱۷۹
- کاشف‌الدین محمد حمّویی یزدی (۹۱۰ هـ. ق)	۱۸۶
فصل هفتم - کارنامهٔ حمّوئیان در طب و نجوم	۱۹۵
فصل هشتم - کتاب‌شناسی خاندان	۱۹۷
۱-۸ آثار چاپ‌نشدهٔ رجال خاندان	۱۹۷
۲-۸ آثار چاپ‌شدهٔ رجال خاندان	۲۳۰

فصل نهم - شجره‌نامه آل حمویه ۲۳۳

نمایه‌ها ۲۳۷

اشخاص ۲۳۹

جایها ۲۶۱

کتابها ۲۶۶

سلسله‌های پادشاهی و فرقه‌های تصوف ۲۶۹

منابع و مأخذ ۲۷۱

کتاب‌ها ۲۷۱

مقالات ۲۸۰

فهرست الفبایی نام افراد خاندان^۱

- ۲۰ ابوالقاسم ابراهیم بن محمد بن حمّویّه بحرآبادی (...-۳۷۲ هـ.ق.)
- ۵۷ صدرالدین شیخ ابراهیم حمّوی (۶۴۴-۷۲۲ هـ.ق.)
- ۵۷ عزالدین ابراهیم (قرن هفتم و احتمالاً هشتم هـ.ق.)
- ۱۱۱ ابراهیم بن کاشف‌الدین محمد اردکانی یزدی (قرن ۱۱ هـ.ق.)
- ۹۵ بهاء‌الدین ابوعبدالله محمد (۶۷۲-۷۴۹ هـ.ق.)
- ۲۱ ابوعلی حمّویّه، وزیر دیلمیان (قرن چهارم هـ.ق.)
- ۷۴ ابی‌القاسم بن احمد بن ابی‌سعد حمّویّه (...-۶۲۳ هـ.ق.)
- ۱۶ ابوالفضل احمد بن حمّویّه (قرن سوم و چهارم هـ.ق.)
- ۲۱ خواجه احمد حمّویّه (قرن پنجم هـ.ق.)
- ۲۸ زین‌الدین احمد (احتمالاً قرن پنجم و قرن ششم هـ.ق.)
- ۸۹ کمال‌الدین احمد بن شیخ‌الشیوخ حمّویّه (۵۸۴-۶۴۰ هـ.ق.)
- ۹۶ نظام‌الدین اسحاق حمّوی (۷۵۷-۸۵۲ هـ.ق.)
- ۱۹ حسن بن حمّویّه (قرن چهارم هـ.ق.)

۱. ترتیب الفبایی بر مبنای نام اصلی افراد و در مواردی که نام مشابه باشد بر مبنای القاب است.

- معین الدین حسن بن شیخ الشیوخ صدرالدین (۵۸۶-۶۴۳ هـ.ق) ۸۹
- ابوعبدالرحمان (عبدالرحیم) حَمَوِیَه بن عباد (قرن دوم هـ.ق) ۱۰
- ابوجعفر حَمَوِیَه بن علی، سپهسالار خراسان (قرن سوم و چهارم هـ.ق) ۱۱
- ابوالحسن حَمَوِیَه، وزیر سامانی (قرن چهارم هـ.ق) ۲۰
- دهقان (پدر بزرگ انوشیروان، هم دوره قباد ساسانی) ۸
- عبدالرحمن حَمَوِی (احتمالاً قرن هفتم هـ.ق) ۷۱
- ابوسعید عبدالصمد (....-۵۲۷ هـ.ق) ۲۴
- تاج الدین عبدالله حَمَوِیَه (۵۶۶-۶۴۲ هـ.ق) ۷۶
- شرف الدین عبدالله بن تاج الدین محمد صوفی (۶۰۸-۶۷۸ هـ.ق) ۹۲
- عبدالواحد ابوسعید حَمَوِیَه (۵۲۹-۵۸۸ هـ.ق) ۳۱
- علی بن حَمَوِیَه (احتمالاً قرن سوم و چهارم هـ.ق) ۱۸
- امام ابوالحسن علی بن محمد بن حَمَوِیَه جوینی (....-۵۳۹ هـ.ق) ۲۹
- صدرالدین ابوالحسن علی بن محمد حَمَوِی جَوینی (....-۷۳۷ هـ.ق) ۹۴
- ابوالفتح عمادالدین عمر حَمَوِی (اول) (۵۱۳-۵۷۷ هـ.ق) ۷۳
- عمادالدین ابوالفتح عمر حَمَوِی دوم (۵۸۱-۶۳۶ هـ.ق) ۸۰
- معین الدین عمر (قرن ششم و هفتم هـ.ق) ۳۴
- عیسی بن احمد (....-۶۵۵ هـ.ق) ۵۶
- وزیرالدین قاسم بن احمد حَمَوِی ۷۵
- قاضی بن کاشف الدین محمد (۱۰۰۱-۱۰۷۵ هـ.ق) ۱۰۸
- ماهک حَمَوِیَه (قرن پنجم و احتمالاً ششم هـ.ق) ۲۸
- مولانا شمس الدین محمد بحرآبادی (قرن نهم و احتمالاً دهم) ۷۲
- ابوعبدالله محمد بن حَمَوِیَه جوینی (۴۴۸-۵۳۰ هـ.ق) ۲۵
- رکن الدین محمد بن احمد حَمَوِیَه (....-۵۴۱) ۷۵
- شیخ الشیوخ صدرالدین ابوالحسن محمد حَمَوِیَه (۵۴۳-۶۱۷ هـ.ق) ۷۸
- سعد الدین ابوالمفاخر محمد (قرن ششم و هفتم هـ.ق) ۳۳

- ۳۴ شیخ سعدالدين ابوالسعادات محمد حَمَوِي (۵۸۶-۶۴۹ هـ.ق.)
- ۳۲ معين الدين (محمد) حَمَوِي (احتمالاً قرن ششم و نيمه اول هفتم هـ.ق.)
- ۹۲ شيخ محمد بن عبدالله (...-۶۵۱ هـ.ق.)
- ۵۷ شيخ محمد بن احمد حَمَوِي (...-۶۵۸ هـ.ق.)
- ۵۶ قاضی نصيرالدين محمد بن محمد بن علی بن مؤيد (احتمالاً قرن هفتم هـ.ق.)
- ۹۷ نجم الدين محمد حَمَوِي (۸۱۸-۸۸۵ هـ.ق.)
- ۹۸ ابوالانوار سالک الدين محمد حَمَوِي (اول) (۸۴۷-....)
- ۱۰۱ کاشف الدين محمد حَمَوِي يزدي، ابوالمحامد (...-۹۱۰ هـ.ق.)
- ۱۱۲ فاضل الدين محمد حَمَوِي جوينی (قرن دهم هجری قمری)
- ۱۰۴ سالک الدين محمد حَمَوِي يزدي (دوم) (زنده تا ۱۰۳۲ هـ.ق.)
- ۱۱۱ نصيرالدين محمد بن قاضی بن محمد حَمَوِي اردکانی (زنده تا ۱۱۱۹ هـ.ق.)
- ۱۰۸ ميرزا کاشف الدين محمد رشيد (احتمالاً قرن دهم و يازدهم هـ.ق.)
- ۹۲ محمود بن شيخ الشيوخ صدرالدين جوينی (...-۶۰۴ هـ.ق.)
- ۹۳ ابوسعد مسعود بن تاج الدين عبدالله حَمَوِي (...-۵۹۲-....)
- ۹۸ سراج الدين مسعود حَمَوِي يزدي اول (قرن نهم هـ.ق.)
- ۱۰۳ سراج الدين مسعود حَمَوِي يزدي (دوم) (...-۹۷۵ هـ.ق.)
- ۳۳ مؤيد بن عبدالله (...-۶۵۰ هـ.ق.)
- ۱۰۳ مالک الدين مؤيد حَمَوِي يزدي (...-۹۶۹ هـ.ق.)
- ۶۹ غياث الدين هبة الله حَمَوِي (قرن هشتم هـ.ق.)
- ۶۴ يحيى بن سعدالدين محمد حَمَوِيه (احتمالاً متولد ۶۳۶ هـ.ق.)
- ۶۴ خواجه يحيى بن سعدالدين محمد حَمَوِيه (احتمالاً متولد ۶۴۸ هـ.ق.)
- ۶۸ يحيى بن يوسف (احتمالاً تا نيمه دوم قرن هشتم هـ.ق. زنده بوده است)
- ۸۲ امير فخرالدين ابوالفضل يوسف حَمَوِيه (۵۸۲-۶۴۷ هـ.ق.)
- ۹۲ فخرالدين يوسف حَمَوِيه (۶۵۱-۷۰۱ هـ.ق.)
- ۶۴ سعدالدين يوسف بن صدرالدين (متوفی ۷۳۵ يا ۷۳۶ هـ.ق.)

مقدمه

در تاریخ ایران زمین، خاندان‌هایی که توانسته باشند طی قرون و اعصار متمادی نسل پیوسته‌ای از علما، فضلا و رجال سیاسی را در دامان خود بپرورانند انگشت‌شمار بوده‌اند. سلسله‌های حکومتی و پادشاهی را که قدرت به طور موروثی میان آنان دست به دست می‌گشته مستثنا می‌کنیم؛ چرا که آموزش‌های نسل به نسل در میان ارباب قدرت و حکومت، حتی اگر در حوزه‌هایی غیر از رزم و سیاست هم وجود می‌داشت عمدتاً ذیل شأن سیاسی و با هدف ماندگاری قدرت در همان خاندان بود که غالباً بیش از یکی دو قرن نیز به طول نمی‌انجامید. اما اگر از این استثنا بگذریم، زیاد نیستند خاندان‌هایی که توانسته باشند با شکل‌دهی یک سنت فکری و نظام آموزشی خانوادگی، طی چندین قرن به تربیت رجال بزرگی در حوزه‌های متنوع دینی و ادبی و سیاسی و علمی بپردازند، بدون آن که لزوماً در تمام این قرون با نهادهای قدرت، ملوک و امرا رابطه مستقیمی داشته باشند.

اینجاست که به روشنی، اهمیت هم‌وئیان درک می‌شود. خاندانی که طی چندین قرن با پرورش رجال بزرگی در حوزه‌های تصوف، عرفان، فقه، حدیث، سیاست، ادبیات، طب و نجوم جایگاهی ممتاز را در تاریخ ایران و اسلام به خود اختصاص داده‌اند.

جایگاهی که از قرن سوم (یا بنا به روایاتی از دوران ساسانیان) در صفحات تاریخ آشکار می‌شود و تا حدود قرن دوازدهم هجری ادامه می‌یابد. کمتر قرنی را در این بازه می‌توان یافت که فرد برجسته‌ای ازین خاندان در عرصه‌ای ندرخشیده باشد.

اثربخشی سنت فکری و ایفای نقش سیاسی حمّوثیان علاوه بر کمیت طویل زمانی، از حیث جغرافیایی نیز بسیار قابل توجه است. چنانکه در دوره‌ای طولانی، بحرآباد جوین، خاستگاه آل‌حمّویه، به قطبی علمی و عرفانی مبدل می‌گردد، نفوذ معنوی آنان خراسان را درمی‌نوردد و با هجرت بعضی از رجال خاندان، شام، مصر، یزد و اردکان نیز در حوزه‌های فکری و سیاسی تحت تأثیر آرا و عملکرد حمّوثیان قرار می‌گیرند.

اولین گزارش‌هایی که از آل‌حمّویه در منابع تاریخی از جمله تاریخ طبری، تاریخ ثعالبی و تاریخ نیشابور به چشم می‌خورد راجع به فردی ملقب به دهقان خراسان است؛ که قباد، نوّه یزدگرد ساسانی - هنگامی که به سودای تاج و تخت از تیسفون به سمت ترکستان (یا هیاطله) می‌رود - با دختر وی ازدواج می‌کند و حاصل این ازدواج، انوشیروان پادشاه مشهور ساسانی است.^۱ ابو عبدالله حاکم نیشابوری - مؤلف تاریخ نیشابور - این دهقان صاحب نام و جاه خراسانی را جد اعلای آل‌حمّویه می‌داند. اگر این قول، صواب باشد انوشیروان ساسانی از سمت نیای مادری به حمّوثیان منتسب است.^۲ همچنین در نیمه دوم قرن دو هجری و در منابعی چون تاریخ بیهق از شخصی با نام عبدالرحمن حمّویه یاد می‌شود، یکی از دهاقین و ملاکان بزرگ خراسان و آبادگر روستایی به نام کهناب یا کهنه‌آب^۳ که هارون الرشید هنگام سفرش از بغداد به توس مدت چهار ماه میهمان وی بوده است. عبدالرحمن را هم از اعضای خاندان حمّویه برشمرده‌اند.^۴

ازین تاریخ به بعد کمتر قرنی وجود دارد که نام فردی برجسته از رجال حمّویی در آن

۱. غرر اخبار ملوک الفرس و سیرهم، ص ۳۸۲؛ تاریخنامه طبری، ج ۱، ص ۶۷۲.

۲. تاریخ نیشابور، ص ۲۱۶.

۳. این روستا هنوز هم در اطراف سبزوار به همین نام شناخته می‌شود.

۴. تاریخ بیهق، ص ۴۷.

موجود نباشد. از جمله ابوجعفر حمویه بن علی سپهسالار خراسان و قوام‌بخش حکومت سامانیان در قرن سوم، ابوالحسن حمویه وزیر سامانی و سفیر محمود غزنوی در قرن چهارم، ابوعبدالله محمد بن حمویه جوینی مصاحب برادران غزالی و عین‌القضات در قرن پنجم، عمادالدین ابوالفتح عمر بن علی بن محمد حمویه مشاور ملک‌الافضل نورالدین ابوالحسن پادشاه ایوبی در قرن ششم، شیخ سعدالدین ابوالسعادات محمد حموئی عارف بزرگ قرن هفتم، شیخ صدرالدین ابوالمجامع ابراهیم مؤلف کتاب فرائدالسمطين فی فضائل المرتضى و البتول و السبطين در قرن هشتم هـ. ق و ... تا قرن دوازدهم هجری که در آن به نام‌هایی برمی‌خوریم چون: سالک‌الدین محمد حموئی یزدی، طیب و صوفی نامی روزگار شاه طهماسب صفوی و مؤلف کتب مجمع‌النفاس و حَجَلَة العرائس، و هیکل فیل در حوزه طب. همچنین نصیرالدین محمد بن قاضی بن کاشف‌الدین محمد حموئی اردکانی از حکما و پزشکان بزرگ قرن یازدهم و نیمه اول قرن دوازدهم هـ. ق و مؤلف تصنیفاتی چون تریاق، تحفه شاهیه عباسیه، تحفه عباسی، و فتوحات عباسی.

اما چنان که گفته شد، وسعت اثرگذاری حموئیان نه تنها از لحاظ بازه زمانی، که از حیث گستره جغرافیایی هم کم‌نظیر است. این خاندان علاوه بر خراسان – که خاستگاه اصلی آنان بوده است – در شام، مصر، یزد و اردکان نیز، هم از حیث نفوذ فکری و هم از لحاظ ایفای نقش سیاسی، تأثیری پررنگ داشته‌اند.

برای مثال در خراسان، از یک سو رجال حموئی از ابتدا در زمره دهاقین و ملاکان برجسته و صاحب‌نام بوده‌اند، بعدها نقشی پررنگ در دوام حکومت سامانی ایفا کرده‌اند و نسل‌های بعدی آنان نیز عمدتاً مورد احترام ارباب قدرت آن سامان بوده‌اند. از سوی دیگر با تأسیس خانقاه بحرآباد به دست ابوعبدالله محمد بن حمویه جوینی (۴۴۸ - ۵۳۰ هـ. ق)، یک مرکز مهم علمی و عرفانی به وجود آمد که صدها سال – علی‌الخصوص در دوره فتور میان حمله مغول و خرابی مدارس نیشابور تا تشکیل مدرسه شاهرخیه هرات در دوران تیموری – جزء مراکز اصلی تعلیم و تعلم و نشر اندیشه‌های علمی و دینی در خراسان بود.

یا در مصر و شام، چهار فرزند صدرالدین ابوالحسن محمد بن عمر حمّوی، معروف به اولادالشیخ، برادران رضاعی ملک‌الکامل ایوبی بوده و نقشی محوری در اداره دولت ایوبیان ایفا کرده‌اند.^۱ هم‌چنین با تدریس در خانقاه‌ها و مدارس مهم شام و مصر، مانند مشیخه الشیوخ شام و خانقاه سعیدالسعداء، در بسط و گسترش تفکر شافعی و تصوف خراسانی در آن سامان کوشیده‌اند.

در یزد و اردکان نیز برخی از اخلاف خاندان در زمره مشایخ صوفیه، اطبا و منجمین مشهور درآمده و گاه به مناصبی هم دست یافته‌اند.

کتاب حاضر، سعی دارد معرفی جامع‌تری از آل حمّویه ارائه کرده و مسیر را برای پژوهش‌های بعدی در این باب هموارتر کند.

فصل اول به آشنایی کلی با حمّوئیان اختصاص یافته است، مباحثی در باب اولین گزارش‌های تاریخی از آل حمّویه، سبب نامگذاری این خاندان به «حمّوی» و خاستگاه آنان یعنی بحرآباد خراسان.

فصل دوم به تراجم رجال خاندان می‌پردازد. افزون بر ۶۰ تن از رجال خاندان شناسایی شده‌اند، صحت انتساب آنان به آل حمّویه بررسی و به شرح زندگانی، اهم اقدامات، اثرگذاری‌های فرهنگی و سیاسی، آثار و مصنفات آنان و ... پرداخته شده است. رجال خاندان در این فصل ذیل سه شاخه حمّوئیان خراسان، حمّوئیان مصر و شام و حمّوئیان یزد و اردکان بررسی شده‌اند.

فصل سوم تا هفتم به بررسی کارنامه حمّوئیان در حوزه‌های ادبیات، عرفان و تصوف، فقه و حدیث، رزم و سیاست، طب و نجوم پرداخته تا تصویری از اثرگذاری حمّوئیان در این حوزه‌ها ارائه کند.

در فصل هشتم تلاش شده تا آثار، تصنیفات، رسائل و کتبی که در مراجع و منابع مختلف به افراد خاندان نسبت داده شده، یکجا گردآوری شود، و اطلاعاتی مجمل پیرامون این آثار (اعم از آثاری که چاپ شده‌اند یا نسخه‌های خطی آنان در دسترس است) ارائه گردد.

در فصل نهم شجره‌نامهٔ خاندان ترسیم شده، با سلسلهٔ انسابی که در بیش از هشتاد درصد موارد مستند و موثق است و موارد مشکوک یا مبهم، با نقطه‌چین مشخص شده‌اند.

باری، چنان که ذکر شد، این کتاب صرفاً تلاشی بوده است برای هموارتر کردن راه پژوهش‌های بعدی در باب خاندان حمّوئیان و نقش مهم آنان در حوزه‌های مختلف تاریخی و فرهنگی. دعوتی بوده است به تماشای منظره‌ای شگفت، ولو به قدر اشارتی. بی‌شک نه امکان پرداختن تمام و کمال به چنین موضوعی، در یک کتاب فراهم است و نه داعیه‌ای این‌چنین در میان است؛ علی‌الخصوص که نگارنده خود را مطلقاً از خام‌دستی‌ها و خطاهای ممکن در تحقیقاتی از این دست، بری نمی‌داند و امید دارد از راهنمایی‌ها و نظرات ارزشمند خوانندگان کتاب بهره‌مند گردد.

در مسیر نگارش کتاب، مدیون و مرهون زحمت اساتید گرانمایه و دوستان دلسوزی بوده‌ام که بی‌لطف و راهنمایی‌های ارزشمندشان، پیمودن همین چند قدم نیز در توان این دانش‌آموز نوپا نبود. نام بردن از تمامی آنان دین و فرضی است بر این حقیر، که در مجالی فراختر به قدر وسع ادا خواهد شد. فی‌الحال و به اجمال تقدیر و تشکر فراوان می‌کنم از: استاد عزیز، عالم و ارجمندم، جناب دکتر سید محمد طباطبایی بهبهانی (منصور)، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران، که حقیر را لایق پژوهش در باب خاندان سترگ حمّوئیان دانسته، پیشنهاد تألیف این رساله را به بنده دادند و در طول مسیر، با صبر و حوصله، خطاها و کج‌روی‌های مرا اصلاح فرمودند.

استاد فاضل و گرانمایه، جناب دکتر جواد بشری، استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه تهران، که با تیزبینی، وسواس و دقتی مثال‌زدنی سطور خام نگارنده را از نظر گذراندند و تذکرات عالمانه و دقیقشان، همواره چراغ راه بود. حسن خلق و صبوری، به علاوهٔ دانش فراوان و ذهن وقاد، لذت تلمذ در محضر ایشان را برایم دوچندان می‌ساخت.

سرکار خانم نیلوفر سادات عبدالهی، دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی

دانشگاه تهران، که در طول تألیف کتاب مشاوره معتمد و راهنمایی دلسوز بودند، و به طور اخص بخش کتاب‌شناسی خاندان به لطف کمک‌های بی‌دریغشان سامان یافت. زحمت ویرایش نهایی کتاب حاضر را نیز ایشان بر عهده داشتند.

دوستان پرتلاش و کاردان مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب، خصوصاً جناب دکتر اکبر ایرانی، مدیر عامل محترم این مؤسسه، که چاپ کتاب حاضر مرهون عنایت، التفات و زحمات صبورانه آنان است.

در پایان، نه از سر تواضع و تعارف، که با صداقت تمام، آنگونه که شایسته شأن دانش‌آموزی است، مجدداً از تمامی خوانندگان محترم کتاب تقاضا می‌کنم بنده را از راهنمایی‌ها و نکته‌سنجی‌های ارزشمند خویش محروم نفرمایند، باشد که ادامه مسیر آموختن و پژوهش را با خطاها و خام‌دستی‌های کمتری بپیمایم.

سید سعید احمدپور مقدم

آبان ۱۳۹۷